

ЭКОЛОГИЯ, АЙЫЛ-ЧАРБАСЫ, ВЕТЕРИНАРИЯ

Сатканкулов Э.С., Кадырова Ч.Т., Илиязова О.А.

Түштүк регионунда сүттүү эчкилердин тибин өстүрүүнүн абалы жана проблемалары.

Айыл чарбасы – эл чарбасынын негизги тармактарынын бири болуу менен, элдерди тамак-аш продукциялары, өнөр жайын сырьё менен камсыздоодо өзгөчө мааниге ээ. Бул багытта мал чарбачылыгы, анын ичинен эчки чарбачылыгы баалуу тармак болуп эсептелет. Эчкилерден эт, сүт, май сыяктуу тамак-аш продукциялары жана өнөр жайы үчүн баалуу сырьелор - тыбыт, жүн жана тери алынат.

Эчки чарбасынан алынган продукциялардын ичинен эчкинин тыбыты кеъири пайдаланылып, андан жогорку сапаттагы буюмдар (аялдардын жоолугу, жылуу кийимдер, ж.б.) даярдалат. Кыргыз Республикасы эчки чарбасын өстүрүү боюнча мурдагы союздук республикалардын ичинде көрүнүктүү орунду ээлеп келген. Республиканын айрым аймактары, өзгөчө Түштүк Кыргызстандын айрым райондорунун жаратылыш шарты эчки өстүрүү үчүн өтө ыңгайлуу келет. Эчки чарбасы дүйнө жүзүндөгү бир топ өлкөлөрдө өстүрүлөт. Ф.А.О.нун акыркы жылдардагы маалыматы боюнча жер шаарында 500 млн.го жакын эчки өстүрүлөт, жылына 17-20миь тонна эчкинин бир түстүү жүнү өндүрүлөт, анын 30-50% Америка Кошмо Штатында даярдалат. Азыктуулугунун түрүнө жараша эчки төрт багытка: сүт, тыбыт, жүн жана арлашма (сүт, тыбыт, жүн) тармакка бөлүнөт. Эчкинин сүтү жогорку сапаттагы диеталык тамак. Эчки сүтүнүн май шарикчелери уй сүтүнүн шарикчелерине караганда майда ичеги аркылуу денеге тез сиъет. Уй сүтүнө караганда эчки сүтү кальций туздарына бай, балдардын итий (рахит) оорусун айыктыруу үчүн пайдаланылат. Эчки туберкулез ылаъы менен сейрек ооруйт. Ошондуктан эчкинин сүтү эмчектеги балдар менен оорулуу адамдар үчүн дары катарында колдонулат. Бир баш эчкиден алынуучу орточо сүттүүлүгү 180-200кг түзөт. Түштүк районунда жайгашкан Кара-Суу жана Аксы райондорунун көпчүлүк территориясы тоолуу жана бадалдуу жайыттар менен капталгандыктан, негизинен бул райондо эчки чарбасын өнүктүрүү ыңгайлуу. Эчкилер башка айыл-чарба малдары пайдалана албаган, бийик аска-тоолуу, бадалдуу-шактуу жайыттарды эъ жакшы пайдалана алуусу, ар түрдүү климаттык шарттарга жеъил ыңгайлануусу, чыдамдуулуктары менен айырмаланат.

Сүт багытындагы эчкилерди багуу уйларга жана башка породадагы эчкилерге салыштырмалуу бир канча жеъил жана экономикалык жактан үнөмдүү. Кыргызстандын көпчүлүк айыл жергесинде уйлардын сүттүүлүгү бир күндө 5-6кг түзөт, эгер анын ордуна эки сүттүү эчкини бакса, экономикалык жактан пайдалуу. Сөзүбүз куру болбос үчүн негизги алынган продукциясын эсептеп көрсөк болот. Сүт багытындагы бир эчкиден (эгер күнүнө 2-3литр сүт берсе) лактация убагында (лактация убагы 270-300 күнгө созулат) 540-900литр, орто эсеп менен 720литр сүт саалып алынат. 720литр сүттү орто эсеп менен 8 сомдон сатсак 5760 сом киреше болот.

Сүттүү эчкилердин тирүүлөй массасы жергиликтүү, жүн жана тыбыт багытындагы эчкилерге салыштырмалуу 7-10кг чейин жогору. Орто эсеп менен тирүүлөй массасы 45-50кг болсо, таза эттин чыгышы 3-5% жогору, ошондо 20-23кг эт өндүрөбүз. Эттин бир килограммы 100 сомдон болгондо 2000-3000 сом киреше болот.

Алынган төлүн эсептесек башка породадагы эчкилер 100 башына ашып кетсе 125-135% эгиз тууйт, ал эми сүттүү эчкилер 180-250%, орто эсеп менен алганда 100 % эчкиден улак болот. Азыркы убакта 2-3 айлык улактар 1000 сомдон кем эмес, ошондуктан төлүнөн да 2000 сом пайда болот.

Жалпысынан алганда сүттөн 5760 сом, эттен 2150 сом, ал эми төлдөн 2000 сом, суммасы 9910 сомду түзөт. Башка эчкилер болсо сүттөн 800 сом, эттен 1600 сом ал эми төлдөн 700 сом,

жалпысынан 3100 сом киреше берет. Айырмасы 6810 сомду түзөт, же болбосо сүттүү эчкилерден алынган пайда үч эсе жогору болот.

Сүт багытындагы эчкилердин тукумун чыгаруу максатында Чүй өрөөнүнүн көпчүлүк фермердик, жеке менчик чарбаларда жергиликтүү эчкилерди сүт багытындагы эчкилердин текеси менен аргындаштырып, экинчи-үчүнчү муундагы аргын эчкилер алынган. Алынган аргын эчкилер өсүүсү, жетилүүсү, сүттүүлүгү боюнча жергиликтүү башка породадагы эчкилерге салыштырмалуу бир канча артыкчылыктарга ээ. Жогорудагы белгиленгендей иштер Кыргызстандын көпчүлүк областтарында ишке ашырылып жатат. Сүттүү эчкилердин башын башка областарга, райондорго жайылтууда Эл аралык проекттердин жардамы тийүүдө. Мисалы: Германдык техникалык борбор, Тоолуу аймактарды өстүрүү проекти, Айылдык Кееш Кызматы (АКК), Кееш берүү-окутуу борбору (КОБ), Оштогу ТЕС-Центр жана башка эл аралык уюмдар жакындан жардам беришүүдө.

Ошондуктан, сүт багытындагы эчкилердин санын көбөйтсөк, элибиздин турмуш-тиричилигинин жакшырышына кичине болсо да өбөлгө түзүлмөк. Албетте эчкилер уйду алмаштыра албайт, бирок кошумча сүт булагы катары пайдаланылып, алардан өздүк наркы төмөн диеталык жана дарылык касиети жогору турган сүт азыктары алынат.

Жалпы республиканын мал чарба райондорундагыдай эле, Аксы жана Кара-Суу райондорунда эчки чарбасын өнүктүрүү, элдерди жогорку сапаттагы экологиялык жактан таза, тамак-аш продукциялары, өнөр жайын сырьё менен камсыз кылууда көптөгөн проблемалуу маселелер бар.

Бул жагдайда райондордогу өстүрүлгөн эчкилердин башын көбөйтүү, сапатын арттыруу, селекциялык асылдандыруу иштерин колго алуу, ветеринардык санитардык иштерди талапка ылайык жүргүзүү кечиктирилгис иш-чаралардан болушу керек. Жаъыдан уюшулуп жаткан фермердик дыйкан чарбаларына, кооперативдерге жакындан жардам берүү менен, алар үчүн чет элдик инвестициялардын бөлүнүшүнө, өндүрүлгөн продукциялардын өз учурунда сатылышына мамлекеттик деъгээлде көъул бөлүү зарыл.

Башка өнүккөн мамлекеттердегидей, жеке менчик фермерлердин коомдук бирикмелерин түзүп, мал чарба продукцияларын кайра иштетүүчү кооперативдерди уюштуруп, фермерлердин өз ара бирин-бири колдоолоруна жетишүү менен жогорудагы райондордо эчки чарбасын өнүктүрүүгө чоъ салым кошууга болот.

Акыркы мезгилдерде Кыргыз мамлекети тарабынан кабыл алынган Жер мыйзамы Жер салыгы жөнүндөгү мыйзам, Кооперативдер жөнүндөгү жана чарбалык өз алдынчалуулук жөнүндөгү мыйзамдардын турмушка ашуусу, эчки чарбасындагы проблемалардын ийгиликтүү чечилээрине өз салымдарын кошоруна ишеним чоъ. Биз Жалал-Абад мамлекеттик университетинин “Ветеринардык медицина” жана “Ботаника” кафедраларынын илим изилдөөчүлөрү Сатканкулов Э., Жээнбекова Б., Илиязова О. жана Кадырова Ч. түштүк регионунда сүттүү эчкилерди өстүрүүнүн азыркы абалын, өстүрүлгөн породадардын түзүлүү тарыхын, биологиялык-генетикалык өзгөчөлүктөрүн, продуктуулук мүнөздөмөлөрүн окуп үйрөнүү жана анализ жүргүзүү менен региондо сүттүү эчки чарбасын өстүрүүнүн келечеги тууралуу өз пикирибизди сунуштоо максатында илимий изилдөө иштерин жүргүзүүнү баштап жатабыз.

Биздин илимий изилдөө ишибиздин объектиси катары, Жалал-Абад областынын Аксы районундагы жеке менчик «Кошокбай Ата» фермердик чарбасындагы жана Ош областынын Кара-Суу районунун Мады айылындагы “Жоробай” фермердик чарбаларындагы жергиликтүү кылчык жүндүү жана кыргыз тыбыт тукумундагы эчкилерди Заанен породасынын текелери менен аргындаштыруудан алынган биринчи жана экинчи муундагы аргын эчкилер пайдаланылууда. «Кошокбай-Ата» фермердик чарбасы мурдагы “Кызыл туу” эчки өстүрүүчү совхоз тарагандан кийин, бир нече кожолуктардын ыктыярдуу биригиши менен 2002-жылы уюшулган жана “Кошокбай Ата” фермасындагы эчкилердин сүт продуктуулугун жогорулатуу максатында 2009-жылдан баштап, Кыргыз мал чарба жана ветеринария илим изилдөө

институнун илимий кызматкерлери И.А.Альмеев жана А.Х.Абдрасуловдун сунуштарына ылайык Заанен тукумундагы теке сатылып алынып, 22 баш эчкилер куудурулуп, азыркы учурда 1-муундагы 16 баш Кыргыз-Заанен аргын эчкилер алынган.

“Жоробай” дыйкан чарбасына 2002-жылы 10 баш тубар эчки, 2 баш теке Сокулук районунун Беловодское айылынан алынып келинген. Азыркы убакта эчкилердин жалпы саны 70 баш. Фузя текеси 2 жашында 80кг, чебич-45кг, чоь эчки-55кг ды түзөт, ал эми эчкилердин сүттүүлүгү орточо 1,9литрдин деьгээлинде. Фермердик чарбадагы эчкилердин продуктуулугу боюнча мүнөздөмөсү төмөндөгү таблицада берилет.

“Жоробай” дыйкан чарбасындагы өстүрүлүп жаткан биринчи жана экинчи муундагы Кыргыз-Заанен аргын (аралашма) эчкилеринин продуктуулугу боюнча мүнөздөмөсү.

(2009-жыл үчүн)

к-н	Жыныстык жаштык группалар	Эчки-н саны	Орточо тирүү массасы (кг)	Орточо 1баштан саап алынган сүт	Жалпы өндүр-н сүт (кг)
1.	Текелер	2	78	-	-
2.	Тубар эчкилер	18	55-60	1,9	34,2
3.	Бир жылдык текечерлер	6	60-65	-	-
4.	Чебичтер	12	45	-	-
	Фермердик чарба боюнча	38	-		

Бул эчкилердин экстерьердик конституциялык өзгөчөлүктөрүн, келип чыгышын, продуктуулук көрсөткүчтөрүн жана алынган продукциянын сапатын баалоо, баштапкы зоотехниялык эсеп жүргүзүү маалыматтарын анализдөө, эчкилерди бонитировкалоонун жыйынтыгын эсепке алуу жана ар кандай жыныстык жаштын группадагы эчкилердин продуктуулук көрсөткүчтөрүн жекече эсептөө жолу менен жүргүзүлдү.

“Түштүк регионунда сүттүү эчкилердин тибин өстүрүүнүн абалы жана проблемалары” деген темада жасалган илимий макалабыздын негизинде төмөндөгүдөй жыйынтык жана сунуштарды белгилейбиз.

1. Сүттүү багыттагы эчки чарбасы-жогорку натыйжалуу жана келечектүү тармактардын бири болуп саналат.
2. Түштүк региондордогу фермердик, дыйкан чарбалардын шартында, сүт багытындагы эчкилерди өстүрүү материалдык жана эмгек каражаттарын аз санда чыгымдоо менен толук баалуу эчки сүтүн өндүрүүгө мүмкүндүк түзөт.
3. Дүйнөгө белгилүү сүт багытындагы эчкилердин пордаларына Заанен, Метрель, орус эчкилери кирет жана алардан лактация мезгилинде орточо 400-700литр сүт өндүрүлөт.
4. Эчкинин сүтү аш болумдуу азык, уйдун сүтүнө караганда организмге жеңил сиьет жана уйдун сүтүнө караганда майлуу келип айрыкча жаш балдар үчүн диеталык тамак катары пайдалуу.
5. Сүттүү эчкилерден орточо эсеп менен ар бир 100 тубарынан 180-200дөн улак алынат жана алар төлдүү келүү менен бирге тирүүлөй массасы чоь болгондуктан эт өндүрүүдө маанилүү орунду ээлейт, эчкинин эти даамы, кубаттуулугу жагынан

- койдукунан калышпайт, ал эми аш болумдуулугу жагынан уйдукунан жогору турат.
6. Эчкинин сүтүндө 86,88% суу, 13,12% кургак заттарынын составында 4,07% май, 3,76% белок, 4,44% кант, 0,85% минералдык заттар кармалат.
 7. Эчкилер туберкулез оорусу менен оорубагандыктан, анын сүтүн натуралдык түрүндө пайдалануу коркунучтуу эмес жана зат алмашуу процессинин бузулушуна байланыштуу жүрүүчү ашказан-ичеги жана башка оорулар менен жабыркашкан адамдар жана ден соолугу начар, алсыз жаш балдар үчүн пайдалануу сунуш кылынат.
 8. Сүт багытындагы эчкилерди өстүрүүгө багыт алган фермердик, дыйкан чарбалары менен кыргыз мал-чарба жана ветеринария илим изилдөө институтунун адистеринин ортосундагы байланышты чыңдоо жана кыргыздын тыбыттуу породасындагы эчкилери менен Заанен породасын аргындаштыруудан алынган аралаш эчкилердин санын өстүрүүгө, ошондой эле алардын негизинде жана сүт тибиндеги эчкилерди түзүүгө багытталган иштерди тездетүү зарыл.
 9. Республикада сүт тибиндеги эчкилерди түзүү жана чарба жүргүзүүнүн ар кандай формаларында (фермердик, дыйкан чарбалар, кооперативдер) алардын санын өстүрүү элибиздин турмуш тиричилигинин жакшырышына өз салымын кошоруна ишеним жогору экендигин белгилейбиз.
 10. Жогорудагы маселелерди ишке ашыруу, жеке чарбаларды, жеке менчик фермерлерди колдоо максатында, фермерлердин коомдук бирикмелерин түзүү учурдун талабы деп эсептейбиз.

Адабияттар

1. *Альмеев И.А., Абдурасулов А.Х.* –разведение и содержание коз (рекомендации), МСВХ и ПП КР фонд “Айылдык кеңеш кызматы”. Б.2009.28с.
2. *Абдурасулов А.Х.* – Выведение кыргызского молочного типа коз (монография), минитипография ФСКС,Б.2006,с 115-117.
3. *Джумабеков М.Н.* – Продуктивные и биологические особенности помесей кыргызских пуховых и местных грубошерстных коз с зааненской породой (автореферат канд.дисс., Б.2006. с15)

* * *